

RECHTSSTAAT'TAN DOPPELSTAAT'A YA DA REFAH DEVLETİNDEN NEOLİBERAL BİR ÜTOPYAYA DOĞRU*

A. Emre Zeybekoğlu**

Özet: Bu makalede, ilkin, Ernst Fraenkel'in *Der Doppelstaat*'ta nasyonal-sosyalist devletin 'norm devleti' ile 'imtiyaz devleti' şeklinde ikili düzeyde iş gördüğü yönünde ileri sürdüğü tezin, günümüzde neoliberal ütopyanın devlete, hukuka ve bireylere biçtiği rolü aydınlatmada rehber alınabileceği ve Nazi devletinin Yahudilerle Arılar arasında yaptığı ayrıma benzer şekilde, paydaşlarla paydaş olmayanlar arasında bugün yapılan ayrımın, halkın büyük kesimini 'çıplak hayatlar' sürmek zorunda bırakarak 'sivil ölüme' mahkûm ettiği iddia edilmektedir. İkinci iddia ise neoliberal ütopyanın, daha önceki ütopyalara benzer şekilde, dünyayı tek bir perspektife göre düzenleme ısrarı nedeniyle demokrasiyle çeliştiği, demokrasinin panoptikon benzeri simetrik bir merkezî devlet yapılanmasındansa, yurttaş katılımıyla gelişigüzel şekillenen asimetrik bir yapıyı gerektirdiğidir.

Anahtar Kelimeler: Der Doppelstaat, neoliberal ütopya, panoptizm, hukuk, demokrasi

FROM RECHTSSTAAT TO DOPPELSTAAT OR FROM WELFARE STATE TO A NEOLIBERAL UTOPIA

Abstract: In this paper I argue firstly that Ernst Fraenkel's main thesis put forward in *Der Doppelstaat* where he argued that national-socialist state operates in a dual level (normative state and prerogative state) may be indicative nowadays to enlighten the roles of the state, the law and the individuals casted by the neoliberal utopia and that similarly to the distinction made by the nazi state between the jewish and the arians, today's distinction between shareholders and non-shareholders condemns large sections of the people to 'civil death' by forcing them to live 'bare lifes'. Second thesis of this paper is that similarly to the previous utopias, neoliberal utopia contradicts with democracy because of its insistence to regulate the whole world according to the perspective of a few and that democracy entails an asymmetric structure form shaped by random participation of the citizens rather than a symmetric central state structure similar to the panopticon.

Keywords: Der Doppelstaat, neoliberal utopia, panoptism, law, democracy

* Bu makale 24-25 Kasım 2018'de Eskişehir'de düzenlenen *Hukuk ve Distopya Sempozyumu*'nda sunulmuş olan bir bildiriye dayanarak yazılmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, B.U.Ü. Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku ABD.

Distopya ile hukuk arasında ilişki kurarken ütopya kavramının başlangıç noktası olarak alınması gerektiğini öne sürüyorum. Kelime anlamıyla ütopya yok-ülke (*outopia*) ile yaşanmaya değer (iyi) bir yeri (*eutopia*) bir araya getirir. Yani ütopya henüz mevcut veya var olması mümkün olmamakla birlikte insanların yaşamaya heves edecekleri bir ülke olarak tahayyül edilir (Kumar 2005: 9). Platon'dan More'a, Campanella'dan Marx'a kadar bütün ütopyalarda toplum siyasi, ekonomik, dinsel açıdan, yani bir bütün olarak, 'bir akıl' doğrultusunda örgütlenmiştir (Kumar 2005: 27). Platon'un ideal devletinde toplum "insanları aynı topraktan doğdukları için benzer, fakat farklı metallerden meydana geldikleri için farklı gören ... bir mitin ('soylu bir yalann') üzerine kuruludur" (Abramson 2012: 79). Soylu yalannın sahibi olarak Platon, toplumu birbirinden katı bir biçimde ayrılmış kategorilere bölmeyi, her birini ayrı bir işlevle donatmayı ve bilhassa asker ve filozof koruyucu sınıfın hayatını en ince ayrıntısına varıncaya değin düzenlemeyi en doğal hakkı addeder, zira kendisi mağara dışına çıkarak kendinde şeye (*Ding an sich'e*) vâkıf olan muhtemelen ilk kişidir. Thomas More'un Ütopyası da zamanının *optimus status reipublicae* anlayışıyla örtüşür. Bunu sağlayacak olan, herkese hükmeden prenştir. Prens'in kendisi de yasalara uyduğu ve yasalar *honestas* (dürüstük) ve hakkaniyet ideallerini karşıladığı sürece bunda bir sakınca yoktur (Skinner 1990: 127). Hatta *otium'a* dayanan bir yaşam, yani kamusal görevlerden azâde bir yaşam bize esas amaçlarımızın peşinde koşma ve mutluluğu yakalama şansı tanıdığı için bu, en çok arzu edilen yönetim şeklidir (Skinner 1990: 126). Böylelikle yaşam bu tek aklın yönergeleri doğrultusunda düzenlenir. Marksizm de Hegelci tarih kurgusunun çizdiği çerçeveye sadık kalarak kapitalist toplumu rasyonalist bir diktatörlüğün (proleterya diktatörlüğünün) izleyeceğini savunur (Schmitt 2017: 88).¹ Gerçek demokrasiyi ifade eden bu aşama, hâkim sınıf olan burjuvazi oy vermek için gerekli saydığı mülkiyet koşulunu kendiliğinden kaldırmayacağı için bir 'kendinde sınıf olan' işçi sınıfının 'kendisi için' sınıf olma

¹ Gerçi Marx'ın kendisi, Ginsborg'a göre, Paris Komünü gibi katılımcı ve yerinden yönetimci bir siyasal yapılanma ile çok daha merkezî ve otoriter bir yönetim şekli olan proleterya diktatörlüğü arasında belirgin bir tercih yapmamıştır. Ginsborg bunu Marx'ın demokrasi konusu ile hiçbir zaman sistematik bir biçimde ilgilenmemiş olmasına bağlar. Bkz. (Ginsborg 2008: 13). Burada 'marksizm' terimini belirli bir siyaset tarzı anlamında kullanıyorum; makalenin sonundaki 'Marx'çı' bakış açısı ise daha ziyade Marx'ın kendisinden mülhemdir. İkisi arasındaki fark için bkz. (Wolf 2019: xxiv).

bilincini kazanarak öncülük edeceği bir devrimle gerçekleştirilecektir (Monk 1999: 531). Bu devrim fiilen zamanın ruhunu (*Weltgeist*) yakalayan, (bu bilinç düzeyine varan) öncü bir kıta tarafından gerçekleştirilecektir (Schmitt 2017: 87). Özne ancak içinde konumlandığı toplumsal bütünlük içinde anlam kazanır ve ancak bir "bilinç organı olan" devrimci bir parti sayesinde kendisini saran ideolojik koşullama çemberini kırabilir (Jameson 2011: 248)². Teoride komünist partisi, pratikte ise tarihsel kesite göre ya bir avuç politbüro üyesi ya da tek bir kişi (partinin genel sekreteri) tarafından oluşturulan bu '*avant-garde*', Platon'un *Devlet*'inde olduğu gibi hayatı en ince noktasına varıncaya dek düzenleyecektir. Bütün bu sistemlerin ortak bir paydası vardır: Yaratıcı (aşkın) bir odak ve yaratılan bir dünya. Bu ortak payda John Berger'in perspektif kavramını ele alış şeklini akla getirmektedir. şöyle der Berger:

"Perspektif geleneğinde her şey bakan kişinin görüş açısına göre düzenlenir... Perspektif bir tek gözü, görünen nesnelere dünyasının merkezi yapar... Perspektif geleneğine göre görsel karşılıklılık diye bir şey yoktur. Tanrı'nın başkalarıyla ilişkilerine göre durumunu ayarlaması gerekmez; Tanrı'nın kendisi durumdur. Perspektifin içinde yatan elişi perspektifin tüm gerçeklik imgelerini bir tek seyircinin göreceği biçimde dizmesidir" (Berger 2016: 16).

Berger'in sözlerinden ütopyalar bağlamında birkaç çıkarımda bulunulabilir. Ütopya perspektifin dar bir grubun veya tek bir kişinin bakış açısına göre düzenlenmesidir. Bu kişi veya grup, toplumun karşısına onu belirleyen aşkın bir yaratıcı kaynak (bir tanrı) olarak çıkar ve aşkın niteliği toplumla kendisi arasında bir karşılıklılık bulunduğunu reddeder. Bu red ve bütün dünyayı tek bir perspektife göre düzenleme *ısrarı*, bu tarz ütopyaları distopyaya (hapishaneye) dönüştürür. Bentham'ın panoptikonu bu tür bir 'büyük kapatılmanın' sembolik örneğini oluşturur. Bentham'ın tasarladığı bu hapishane gardiyanın perspektifine göre inşa edilmiştir. Mahkûmlar gardiyanı görmedikleri halde o, bulunduğu merkezî noktadan herkesi görebilir. Michel Foucault bu bağlamda şöyle demekten kendini alamaz: "*Panoptikon*, aslında bir toplum ve bir iktidar türünün ütopyasıdır (ve) aslında fiilen gerçekleşmiş bir ütopyadır. Bu tür bir iktidar, panoptizm adını tam olarak alabilir. Panoptizmin egemen olduğu bir toplumda yaşıyoruz" (Foucault 2005: 224). Mimari bir biçim olarak panoptikon ve bunun ardındaki

² Burada "ideoloji idealizmle... (ve) toplumda kaynakların ve toplumda kaynakların ve iktidarın eşişsiz dağılımıyla bağlantılandırıl(dığı)" için Marx'a göre kötücül bir anlamla yüklüdür ve bu nedenle söz konusu çemberin kırılması gerekir (McLellan 2012: 11).

zihniyet, Berger'ın izinden gidersek, dünyayı bir kişi veya dar bir grubun etrafında inşa etmektir, diyebiliriz. Gerçi insanların geniş kitleler halinde içine kapatıldıkları bu kurumlar verimsiz ve çok maliyetlidirler, ancak buna rağmen varlıklarını sürdürmekteki *ısrar* ile, dışarıda kalanların belirli bir disiplini içselleştirmelerini ve belirli öznellik biçimlerini gönüllü olarak üstlenmelerini sağlama amacı güdülmektedir (Keskin 2005: 14).

Doppelstaat ile hukuk arasında distopik bir bağlamda ilişki kurmak üzere halen içinde bulunduğumuz ve Büyük Durgunluk olarak adlandırılan kriz halinden hareket edeceğim. Bu, Büyük Buhran (1929 Krizi) kadar büyük bir kriz olarak kabul ediliyor, ancak iki kriz karşısında tepkiler çok farklı. Büyük Buhran'dan çıkmak için talebi güçlendirmeye yönelik Keynesçi politikalar benimsenmiş, sanayileşmiş ülkelerde sosyal devlet politikaları (ABD'de *New Deal*, İngiltere'de Beveridge modeli) uygulanmaya başlanmış ve bu tarihsel dönemeç sosyal ve ekonomik haklar olarak adlandırılan 2. kuşak hakların uygulama alanı bulduğu bir zemin haline gelmiştir (Stiglitz 2012: 148; Eğilmez 2008: 60 vd.). Oysa Büyük Durgunluk sırasında ve 1990 sonrası krizler sonrasında devletlerin zayıf talebe yönelik tepkisi, talebi güçlendirecek şekilde eşitlikçi politikaları uygulamaya başlamak değil, faizleri düşürerek kredileri artırmak suretiyle 'balon oluşumuna' yol açmak, düzenlemelerin kaldırılması (deregülasyon), kamusal yatırımların azaltılması gibi neoliberal politikaları uygulamak yönünde olmuştur (Stiglitz 2012: 148, 151, 155). İki krize yönelik tepkiler neden birbirinden bu kadar farklı? Crouch'un deyişiyle neoliberalizm neden garip bir biçimde ölümsüz gibi gözüküyor (Crouch 2011)? Bu sorunun yanıtının "neoliberal aklın, demokrasinin kurucu unsurlarının belirgin siyasal karakterini, anlamını ve işleyişini ekonomikleştir(erek)" dünyayı, Stiglitz'in "yüzde bir" olarak sembolize ettiği, dar bir kesimin perspektifine göre düzenleme ısrarında yattığını düşünüyorum (Brown 2018: 17). Bu amaçla, vesile olduğu tartışmalarla günümüze birçok açıdan ışık tutan III. Reich dünyasını ve bu dünyayı açıklama girişimlerinden biri olan Ernst Fraenkel'in *Der Doppelstaat* başlıklı eserini rehber almayı öneriyorum.

1) Behemoth mu, Doppelstaat mı?

Ernst Fraenkel (1898-1975) Almanya'nın önde gelen siyaset bilimcilerinden biridir. Almanya'da iş hukukunun kurucularından biri olarak kabul edilen Hugo Sinzheimer'in öğrencisi olarak 1923'te doktor unvanını almış, 1927'de Berlin'de avukat olarak çalışmaya başlayarak Alman Metal İşçileri Birliği'nin hukuk müşaviri ve Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin dava vekili olarak çalışmıştır. Yahudi olduğu için III. Reich döneminde Nazi rejiminin doğal düşmanlarından

biri olarak kabul edilmesine rağmen, I. Dünya Savaşı'nda gönüllü olarak hizmet verdiği için bir süreliğine avukat olarak çalışmasına ses çıkarılmamış³, ancak önceden aldığı bir uyarıyla 20 Eylül 1938'de ABD'ye iltica etmek zorunda kalmıştır (Brünneck 2001: 9). En önemli eserlerinden biri kabul edilen *Der Doppelstaat*, III. Reich döneminin ağır koşulları altında gizli gizli yazılmış ve bir Fransız diplomatın valiziyle Almanya dışına çıkartılmıştır. Fraenkel 1939-1941 yılları arasında Chicago Üniversitesi'nde Amerikan Hukuku tahsili yaparken kitabı üzerinde çalışmaya devam etmiş ve bu eserin genişletilmiş bir versiyonu '*The Dual State*' başlığıyla İngilizce olarak, bu versiyonun Almanca çevirisi ise 1974 ve 2001 yıllarında Almanya'da yayımlanmıştır (Brünneck 2011: 11-12). Temel tezi nasyonal sosyalizmde iki hâkimiyet şeklinin yan yana bulunduğudır: Norm devleti (*Normenstaat*) ve müdahaleci -gerekli gördüğü tedbirleri alan- devlet (*Interventionsstaat/Maßnahmenstaat*). Şöyle özetler Fraenkel:

“Müdahaleci devletten' hiçbir hukuksal teminatla kısıtlanmayan sınırsız keyfilik ve şiddetin hâkim olduğu bir sistemi, 'norm devletinden' yasalarda, yargı kararlarında ve yürütmenin idari işlemlerinde ifade edildiği kadarıyla hukuk düzeninin korunması amacını güden geniş kapsamlı egemenlik yetkileriyle donanmış bir yönetim sistemini anlıyorum” (Fraenkel 2001: 49).

Norm devleti kapitalist ekonomi sisteminin sürdürülebilmesi için o ana dek gerekli görülmüş olan yasal mevzuatı ve uygulamayı korur. Müdahaleci devlet ise rejimin hâkimiyetini ve bekasını güvenceye almak için hukuk normlarına göre değil, siyasi oportünizmin gerekliliklerine uygun kriterler doğrultusunda karar alır⁴. Ancak bunlar, devlet içinde birbirlerini tamamlayan kuvvetler değildir; norm devleti kendisine tanınan yetkileri kullanırken, yetki verme yetkisi (*Kompetenzkompetenz*) *Maßnahmenstaat*'a hasredilmiştir (Schule 2009: 118). Hayatın normal akışı hukuk normlarının uygulanmasını gerektirir; ancak münferit bir vakada meselenin

³ Yahudilerin NSDAP'ın (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin) iktidara geldiği ilk yıl içinde hukuksal açıdan kamusal hayatın dışında bırakılmalarına ilişkin kuşbakışı, kapsamlı bilgi edinmek için bkz. (Azzola 1989: 105-118)

⁴ Benzer şekilde Bracher, Nazilerin yaptığı devrimin, paradoksal olan '*yasal devrim*' (*legale Revolution*) kavramıyla nitelendirildiğine işaret eder. Nasyonal sosyalist siyasetçiler ve anayasa hukukçuları Hitler'in yönetimi devralmasının devrimci nitelikte kapsamlı bir dönüşüm sürecinin başlangıcını temsil etmekle birlikte, hukukun ve anayasanın öngörmüş olduğu tamamen yasal bir çerçevede ilerlediğinin altını çizerekler. 1923'teki birahane darbesi girişimi mevcut düzene doğrudan yapılacak bir saldırının başarısız kalmaya mahkûm olduğunu göstermiştir. Almanya'da otoriter devlet (*Obrigkeitsstaat*) geleneğine bağlılık güçlüdür ve bu, güvenlik ve düzenin sağlanması açısından kanunilik ilkesine bağlı olmayı gerektirmektedir. (Bracher 1964: 164-65). Birahane darbesi için bkz. (Storer 2015: 72-3).

normlara göre değil, 'durumun gereklerine göre' halledilmesinin gerekip gerekmediğine egemen siyasi gücün taşıyıcıları karar verecektir ve Almanya'da, III. Reich dönemiyle birlikte, olağanüstü hal normal bir duruma dönüştüğü için normal hukuka sürekli istisnalar getirilmektedir (Fraenkel 2001: 113). Dolayısıyla tereddüde düşülmesi halinde imtiyazlı kesim bir sorunu normatif kurallara göre mi, yoksa müdahaleci devletin ihtiyaçlarına göre mi ele alacağına kendi çıkarı doğrultusunda karar verir (Brünneck, 2011: 11-12). Bir gibi gözükken devlet aslında ikidir. *Doppelstaat*'ın kelime anlamı da bunu ifade eder: *İkili devlet*. Fraenkel *Doppelstaat*'ı hukuk devletinin zıttı olarak ele alır. "*Hukuk devletinde mahkemeler idareyi hukuka uygunluk açısından denetler; III. Reich'ta ise polis yetkilileri mahkemeleri amaca uygunluk açısından denetlemektedir*" (Fraenkel 2001: 95 -italikler Fraenkel'a aittir).

Alman mahkemeleri *Maßnahmenstaat*'a büyük ölçüde teslim olmuş durumdadır. 1936 yılında verdiği bir kararda İmparatorluk Mahkemesi Yahudileri -şu tabiri de kullanarak- 'sivil ölüme' mahkûm etmiş ve Yahudi soyundan gelmeyi 'hastalık ve ölüm gibi', sözleşmeyi fesih sebeplerinden biri saymıştır. Örneğin bir film yönetmeninin sözleşmesi Yahudi soyundan geldiği için feshedilmiştir (Fraenkel 2001: 148)⁵. Ancak Fraenkel'a göre yargı organı/işlevi *Maßnahmenstaat*'a tam

⁵ Şubat 1933'te Yahudi bir film yönetmeni bir film şirketi ile sözleşme yapar. Sözleşmede, taraflar arasında sözleşmenin sona ermesine yol açacak sebepler "hastalık, ölüm veya yönetmenin çalışmasını imkânsız kılacak benzer nedenler" olarak belirtilmiştir. Sözleşmenin imzalanmasından kısa bir süre sonra 1 Nisan'daki Yahudi boykotu ile doruk noktasına varacak olan Yahudi karşıtı hareketler hız kazanır. Film şirketi sözleşmeyi tek taraflı olarak fesheder ve sözleşme ile kararlaştırılmış olan ücreti ödemeyi reddeder. Olay en üst yargı organı olan İmparatorluk Mahkemesine (*Reichsgericht*) taşınır ve mahkemenin bir karar vermesi gerekir: Acaba Yahudi olmak, (hastalık ve ölüm gibi) sözleşmenin feshini haklı kılacak nedenlerden biri midir? Bu soruya olumlu yanıt veren mahkeme yönetmenin başvurusunu reddeder ve kararını şöyle gerekçelendirir: "Kişinin hukuki statüsüne ilişkin eski (liberal, *sic.*) teori ırklar arasında bir ayrım yapmıyordu. Ancak Nasyonal-Sosyalist felsefe Alman hukukunun, yalnızca Alman soyundan veya kanun tarafından buna eşdeğer olduğu açıklanan bir soydan gelen ve yalnızca Aryan olanların yasal tüm hak ve imtiyazlardan yararlanma hakkına sahip olmalarını kabul etmesini gerektirir. Böylelikle eski yabancılar hukukunun temel sınırlamaları yenilenmiş ve vaktiyle hak ehliyetine tam olarak sahip olanlar ile sınırlı hak ehliyetine sahip olan kişiler arasına yapılan ayrım vasıtasıyla [benzer] düşünceler yeniden gündeme gelmiştir. O zamanlar hak ehliyetinden tam anlamıyla yoksun kılınmak, bu yolla hukuki kişilik tamamen tahrip olacağı için bedensel ölümle eş tutuluyordu; "sivil ölüm" olgusu ... adını bu benzerlikten almıştır. Dava konusu olan 24 Şubat 1933 tarihli sözleşmeye gelince; burada bahsi geçen "hastalık, ölüm veya yönetmenin çalışmasını imkânsız kılacak benzer nedenler" tereddütsüz bir biçimde, yasalarca tanınan ırk politikalarının yürürlüğe soktuğu değişikliklerin ortaya koyduğu perspektifle eş tutularak, kişiliğin hukuksal geçerliliği bu ışıkta değerlendirilmeli [ve yok

anlamıyla teslim olmuş değildir. Bu iddiasını desteklemek üzere verdiği örneklerden birini anmak gerekirse, Adolf Hitler 1935'te parti kongresinde yaptığı "Parti devlete emreder," açıklaması nedeniyle partinin devlet karşısında hukuken üstün bir konuma sahip olup olmadığı konusunda tartışmaya yol açmıştır. Bunun üzerine İmparatorluk Mahkemesi Stettin Eyalet Yüksek Bölge Mahkemesi'nin (*Oberlandesgericht*) 1936 tarihli bir kararına da atıf yaparak şöyle karar vermiştir⁶: "İstinaf mahkemesi NSDAP'ın devletin üzerinde olduğuna işaret ettiğinde bu, onun organları olarak mevcut olan teşkilâtların bireylerle ilişkileri bağlamında hukuk hayatında genel prensiplere tâbi olmalarını dışlamaz... Bu nedenle, Mahkeme şu sonuca varmıştır: Hukukun temel prensipleri devletin bireylerle ilişkilerinde dışlanmamalıdır" (Fraenkel 2001: 90). Fraenkel buradan hareketle eğer NSDAP yargı organının denetiminden tamamen muaf tutulsaydı norm devletin varlığından bahsedilemeyeceği sonucuna varır (Fraenkel 2001: 90). Yine de, özellikle Yahudiler söz konusu olduğunda, devlet ile birey arasındaki ilişkiler ileride yaşanacak vahşetin habercisi niteliğindedir ki biraz da bu durum Franz Neumann'ı Nazi devletini total bir devlet olarak tasvir etmeye sevk eder.

Buradan da anlaşılacağı üzere, Fraenkel'in Nazi Almanyası'na ilişkin tezleri ile Franz Neumann'ın aynı dönemi ele aldığı *Behemoth* adlı eseri arasında bazı temel farklılıklar vardır. Bu farklılıkları eserlerin yalnızca başlıklarına bakarak sezmek dahi mümkündür. Fraenkel *Janus* yüzlü bir devlet tasviri yaparken, Neumann'ın devleti adını uyrukları ile sözleşmeye hiç yanaşmayan bir canavardan alır⁷.

sayılmalıdır, EZ]. *Reichsgericht*, 27 Haziran 1936, *Seufferts Archiv*, Bd. 91, s. 65'ten akt. (Fraenkel 2001: 148).

⁶ Stettin Eyalet Yüksek Bölge Mahkemesi 25 Mart 1936'da NSDAP'a ait olan bir aracın verdiği zararlar ilgili bir tazminat davasında, davalı NSDAP, partinin devleti koruyan bir parti olarak malvarlığına kamu yararına yönelik amaçlar için ihtiyaç duyduğu ve dolayısıyla mahkemenin partinin özel kişilere ödeme yapmasını gerektirecek bir karar veremeyeceğini iddia etmesine rağmen mahkeme bu itirazı reddederek davacı lehine karar vermiştir. (*Juristische Wochenschrift*, 1937, s. 241'den akt. Fraenkel 2001: 90, dn. 106) Fraenkel aynı dipnotta *Reichsverwaltungsblatt*, 1939, s. 727'ye atıfla İmparatorluk Mahkemesi'nin benzer bir durumda aynı yönde verdiği başka bir karara da atıf yapmaktadır.

⁷ *Leviathan*'la *Behemoth* arasındaki ilişkiye kısaca yer vermek Fraenkel-Neumann karşıtlığını bir nebze de olsa aydınlatmak ve metinde bir önceki paragrafta yer alan belirsizliği gidermek açısından yararlı olabilir. Aslında söz konusu ilişkinin izi Hobbes'a kadar sürülebilir. Springborg, *Leviathan* terimini *commonwealth*'in eşanlamlısı olarak kullanan ilk kişinin Hobbes olduğunu belirtir (Springborg 1995: 353). *Leviathan* İncil'de adı geçen bir sürüngen ya da bir deniz canavarıdır. Keza devasa bir gemi olabileceği gibi muazzam bir gücü elinde bir kişiyi de (ya da Şeytan'ı da) belirtebilir. *Behemoth* ise *Leviathan* gibi tek bir yaratığı ya da canavarı değil, birden fazla hayvanı ifade eder. Nitekim sözcüğün

“Neumann tekelci kapitalizmin doğrudan doğruya büyük ölçekli şirketlere hizmet eden keyfi bir iktidarı gerektirdiğinde dretirken, Fraenkel manzaraya dair daha karmaşık bir resim sunar” (Scheuerman 2000: 90). Fraenkel’a göre kapitalizm, tekelci formu altında dahi öngörülebilirlik unsuru olmadan yapamaz. Nazi hukukunun dahi önemli bir kısmı ekonomik yaşamı düzenlemeye yöneliktir ve hukukun bu kesiminde düzen ve öngörülebilirlik söz konusudur.

etimolojisini irdeleyen Luther’e göre “*Behema* tek bir hayvan anlamına gelirken *Behemoth* birden fazla hayvan, diğerk bir deyişle, hayvan zihnine sahip olan ve Tanrı’nın ruhuna kendi içinde yer vermeyen bir ırk anlamına gelir (Luther, *Reformation Writings*, 1956, vol., 232’den akt. Springborg 1995: 360). Tek bir canavara karşı birden çok hayvan... Bu ikisinin, *Leviathan* ile *Behemoth*’un ilişkisini sorgulayan Schmitt’e göre söz konusu alegori devlet-devrim ikiliğini simgeler (Schmitt1995: 34). Bir yanda barışı ve huzuru tesis eden bir güç olarak devlet (*Leviathan*/monark) dururken, öte yanda tabiat hali ya da anarşiden başka bir şey vaat etmeyen *Behemoth* (Uzun Parlamento/İç Savaş) durur (Schmitt 1995: 34). “Hobbes’un amacı, devlet [*Leviathan*, EZ] aracılığıyla feodal, sınıfsal ve ruhani direnme hakkının yarattığı anarşinin önüne geçmek ve Ortaçağ çoğulculuğuna, hesaplanabilir bir şekilde işleyen, merkezi bir devletin rasyonel birliği ile karşı koymaktır” (Schmitt 2003: 975). Dolayısıyla barışı ve huzuru tesis etmek ve rasyonaliteyi hâkim kılmak için bu canavarlardan biri (*Leviathan*), aslında birden fazla güçten oluşan bir kompleksi ifade eden diğerkini (*Behemoth*’u) sürekli baskı altında tutmalıdır (Schmitt, 1995: 34). Benzer bir düşünce silsilesine Neumann’da da rastlanır. O da doğrudan bir esinlenmeyle kitabına Hobbes’unkiyle aynı adı vermiştir: *Behemoth*. Yalnızca bu tercih bile Neumann’ın kaygıları konusunda ipucu vermektedir. Amacı, kitabının altbaşlığının da ele verdiği üzere, Nazizmin yapısal özelliklerini ve uygulamalarını tahlil etmektir. Neumann’a göre, Nazi devleti Yahudi mitolojisindeki ve Hobbes’un kitabındaki *Behemoth* gibi “kaotik, hukuksuz ve amorf bir canavardı (Hayes 2009: vii). Nazi devletinin politikaları tek bir merkezden değil, kimi zaman birbiriyle örtüşen, kimi zaman çatışan dört iktidar merkezinden türemektedir: NSDAP, bürokrasi, silahlı kuvvetler ve büyük işletmeler (Neumann 2009: xxii). Ne var ki bu durum, ulusal egemenlik ilkesiyle çelişiyordu. Neumann’a göre rekabetçi kapitalizm çağında tarihsel olarak merkezî bir cebri otoriteyi (yani devleti) meşrulaştırmış olan ulus, bütünleştirici bir işlev görmüştü. “Ulus ortak amaçlar ve ortak sadakat bağları (yaratarak) ve bireyle üyesi olduğu dünyevî topluluk arasında münhasır bağlar kurarak devleti ‘kutsal olanın’ onayından bağımsız kılıyor, genel iradeyi somutlaştırıyordu” (Neumann 2009: 100-101). Oysa ulusal egemenlik ile devlet arasındaki bağlar Nazi devletinde iş başında olan dört gücün faaliyeti nedeniyle çözülmüştü. Naziler gerçek anlamda ‘total bir devlet’ yaratmak yerine ‘siyasi iktidarın gerçek kaynağını’ baltalamışlardı (Kelly 2003: 291). Simbiyotik bir ilişki çerçevesinde birbiriyle pazarlığa oturan bu dört güç arasında eşgüdüm sağlayacak bir otorite mevcut değildi. Hiçbiri diğerkini denetim altında tutmayan bu unsurlar bir kaos oluşturuşuyordu ve Alman anayasa hukukuna damgasını vuran şey bu ‘şekilsizlikti’; o kadar ki bu şartlar altında Almanya’nın bir devlet olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı bile kuşkuluydu (Neumann 2009: 467-470). Demokrasiye, liberalizme ve rasyonalizme karşıt olan bu anarşik kaos hali herhangi bir siyaset teorisine de denk düşmemektedir. Bu nedenle, bu hal için bir terim bulmak gerekirse bu, olsa olsa Hobbes’un Uzun Parlamento sırasındaki kargaşayı ve iç savaşı betimlemek üzere kullandığı *Behemoth* olabilirdi (Neumann 2009: 459 vd.).

Norm devleti, açıkça, özel mülkiyetin -özel kuruluşların eşya hukuku ve borçlar hukuku alanındaki ilişkilerinin ve devletle ekonomi arasındaki ilişkilerin- hukuki iskeleti olarak işler. Yasakoyucu oyunun kurallarını değiştirse dahi, ekonomi alanına etki edecek kararların doğuracağı muhtemel sonuçların tahmin edilebilmesi için asgari düzeyde bir öngörülebilirliğin bulunması zorunludur (Fraenkel 2001: 237)⁸

Fraenkel'in nitelikli bir hukuk devleti olarak tanımladığı norm devletinde geleneksel hukuk mekanizmaları halen iş görmekte ve ekonomi alanında yapılan işlemleri düzenlemektedir (Scheuerman 2000: 90). Franz Neumann keyfiliğin özel hukuka tam anlamıyla hâkim olduğunu söylerken Fraenkel birçok özel hukuk düzenlemesinde, hukuk eliyle yapılan genel düzenlemelerle, keyfi değilse de takdir yetkiye sahip bir otoritenin somut kararlarından oluşan bir bileşimi görür. Ekonomik ilişkilerle ilgilenen idarî bir organın takdir yetkisi ne kadar geniş olursa olsun, bu yetkiyi ancak iyi tanımlanmış sınırlar dahilinde kullanabilir. Tekelci kapitalizm özel hukukta kapitalist öncülünden daha fazla takdir yetkisi talep edecektir. Ne var ki takdir yetkisinin sınırlı olması hukuksal öngörülebilirliğin asgarî de olsa korunması ile tutarlıdır, zira neyin politik olup neyin olmadığı konusunda takdir yetkisine sahip olan imtiyaz devletinin keyfiliğe yol açtığı kesin olsa da, bu durum toptan keyfiliğin hüküm sürdüğü anlamına gelmez (Tribe 1995: 194). Scheuerman'a bakılırsa Fraenkel Nazi hukukunun saldığı dehşeti azaltmayı amaçlamaz. Daha sonra Friedrich Hayek'in yapacağı gibi, hukuk güvenliğinin kapitalizme bağlı olduğunu iddia etmeye de yeltenmez. Fraenkel'e göre, Nazi hukukunun giderek artan keyfiliği, bir gibi gözüken devletin ikiye ayrılmasından ve bunlardan birinin hâkimiyetinin koyulaşmasından kaynaklanmaktadır. Keyfiliğin kaynağı *norm devletinin yanı sıra var olan imtiyaz devletidir*.

Resmi kuruluşlar için hukuksal bir düzenleme mevcut değildir. III. Reich'in siyasal alanı ne objektif ne de sübjektif hukuk tarafından kontrol edilmektedir; bu alanda ne hukuksal garantiler söz konusudur ne de yargı yetkisinden kaynaklanan kısıtlamalar. Siyasî alanı denetleyen/düzenleyen hukuk kuralları söz konusu değildir. Bu alan keyfi önlemlerle düzenlenmektedir (Scheuerman 2000: 91).

⁸ III. Reich döneminde Celle Eyalet Yüksek Bölge Mahkemesi'nin verdiği kararlar üzerine yaptığı kapsamlı bir incelemede Schröder medeni hukuka ve ticaret hukukuna ilişkin alanlarda verilen kararlarda normal durumun hüküm sürdüğü sonucuna vararak Fraenkel'in "nesnel gözleminin" doğru olduğu sonucuna varır (Schröder 1988: 49 vd.)

İmtiyaz devleti norm devletiyle çelişmekle kalmaz; ilkinin taşıyıcı öznelere ne zaman uygun görürlerse o zaman norm devletine müdahale ederler. Örneğin Yahudilerin mülklerini kamulaştırırken, Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasındaki evlilikleri engellerken, veya Yahudiliği 'hastalık, ölüm' gibi istisnai durumlarla özdeşleştirerek Yahudilerin yaptıkları sözleşmeleri iptal ederken olduğu gibi. İmtiyaz devleti hukuksal açıdan norm devleti karşısında sınırlanmamıştır: Siyasî açıdan gerekli görüldüğünde mahkeme kararları düpedüz görmezden gelinir veya siyasî iradenin istediği doğrultuda gözden geçirilir. Ancak keyfi imtiyaz devletinin oynadığı merkezî rol, nasyonal sosyalizmin dokunmadığı geleneksel hukuk işlemlerinin varlığını gözden kaçırmamıza yol açmamalıdır. III. Reich özel teşebbüsün varlığına izin verdiği ölçüde imtiyaz devletinin kapsamını sınırlar. Nasyonal sosyalizm toplumsal faaliyetin bütün alanlarını düzenleme hakkını kendinde saklı tutar, ancak kapitalist ekonominin işlemlerini garantiye almak için kendi kendisini sınırlar. Mesele, rejimin bu bağlamda seçici geçirgen bir membran oluşturmasında ve herkes için özgürlük kavramına tamamen yabancı olmasında yatmaktadır.

2) Post-demokratik Bir Siyasal Yapılanma Olarak Doppelstaat ve Hukuk

Fraenkel'in *İkili Devlet* analizini güncel kılan hususları beş noktada özetlemek mümkündür. Bunlardan ilki, eşitsizliğin geniş kitleler aleyhine artmasının yarattığı ve yaratacağı sorunlar; ikincisi, üretim güçlerinin geçirdiği dönüşümle birlikte nüfusun çok küçük bir bölümünü oluşturan (ve feodal dönemi hatırlatan) yeni bir küresel sınıfın ortaya çıkışı; üçüncüsü, otomasyonun yol açtığı ve açabileceği sorunlar; dördüncüsü, demokrasinin neoliberal çağda geçirdiği dönüşüm ve beşincisi toplumsal bir evrim sonucu ortaya çıktığı iddia edilen serbest piyasaların demokrasi ile ne kadar uyumlu olduğu ve liberalizmin (ve neoliberalizmin) özgürlük vaadini ne ölçüde gerçekleştirdiği ile ilgilidir. İlkiyle başlayalım...

a) Eşitsizlik Sorunu

Doppelstaat'ın ilk yayımlanışından kısa bir süre sonra II. Dünya Savaşı sona erdi ve endüstrileşmiş kapitalist ülkeler hızlı bir kalkınma dönemine girdiler. II. Dünya Savaşı'nı izleyen ve Almanya'da *Wirtschaftswunder*, Fransa'da *trente glorieuses* olarak adlandırılan kabaca otuz yıl, daha sonra neoliberal politikaların öncü ülkelerinden İngiltere de dâhil olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde refah devletlerinin hüküm sürdüğü bir dönem oldu. Bu dönemde Ricardo ve Marx'ın kıyamet öngörülere, yerini mutlu sonla noktalanın peri masallarına bıraktı. 1955 yılında Simon Kuznets, gelir eşitsizliklerinin kapitalizmin ileri evrelerinde her

türlü değişkenden bağımsız olarak kendiliğinden azalarak makul bir seviyede istikrar kazanacağını iddia ederken, bir sonraki yıl Robert Solow, dengeli büyümenin, bütün toplumsal kesimlerin büyümeden aynı oranda pay alacakları bir gidişatı ifade ettiğini ileri sürüyordu (Piketty 2014: 12). "Kuznets eğrisi" olarak bilinen eğriye göre "eşitsizlik her yerde bir 'çan eğrisi'ni izler, yani sanayileşme ve ekonomik kalkınma sürecinde önce artar, sonra da düşer" (Piketty 2014: 15). Örneğin sanayileşmenin ilk aşamalarını 19. yüzyılda yaşamış olan ABD'de eşitsizlik artmış, 20. yüzyılın ilk yarısında ise keskin bir düşüş yaşamıştır. Kuznets'e göre "ABD'de 1913-48 döneminde eşitsizlikte gözlemlenen daralma daha genel bir hadisenin parçasıdır. Dolayısıyla, yoksulluk ve sömürgecilik sonrası sorunlarla boğuşan az gelişmiş ülkeler de dâhil olmak üzere tüm ülkeler aynı süreci er veya geç yaşayacaktır" (Piketty 2014: 15). Gerçekten böyle mi olmuştur? 2018 tarihli Dünya Eşitsizlik Raporu'na göre, dünyanın inceleme konusu yapılan bütün bölgeleri 1950-1980 arasını kapsayan görece eşitlikçi bir dönemin ardından, "eşitsizlik ve yeniden dağılım politikalarında bir dönüm noktasına tekabül e(den)" 1980 yılından itibaren eşitsizlikte bir yükseliş trendini yaşamaktadır (Alvaredo ve ark. 2018: 43). 2050 yılına doğru yapılan projeksiyonlarda mevcut trendin devam etmesi halinde en üst %1'in servet payı her 5 yılda bir %1 artarken küresel orta sınıfın dünya servetinden aldığı payın düşmesi beklenmektedir (Alvaredo ve ark. 2018: 238-239).⁹ O zaman ilk tespitimizi yapabiliriz: Kitlelerin pastadan aldıkları pay neoliberal politikaların uygulanmaya başlandığı 1980'lerden itibaren düşmeye başlamıştır ve mevcut statükonun devamı halinde düşmeye devam etmesi beklenmektedir. Evet, dördüncü sanayi devriminin temel teknolojileri olan yapay zekâ, robotlar, otomasyon sistemleri ve yeni bilişim teknolojileri transatlantik uçuş biletinden televizyona, kontakt lensten antibiyotiğe yüz yıl önce en zenginlerin isteseler dahi alamayacakları birçok ürünü sıradan insanların kullanımına sunmuştur (Schwab 2018: 43-44). Ne var ki bu bağlamda en büyük kayđı, bu değerlerin "adil bir şekilde paylaşılmayacağı ve eşitsizlikteki artışın sosyal

⁹ Eşitsizlik savunucularının ileri sürdükleri tezlerden bir diğeri aşağı sızdırma ekonomisi (*trickle-down economics*) düşüncesidir. Buna göre "üst gelir gruplarına daha fazla para verme(k) kısmen daha fazla büyümeye yol açmasından dolayı herkesin yararına(dır)" (Stiglitz 2014: 49). Ancak Stiglitz'e göre aşağı sızdırma ekonomisinin uygulandığı süreçte yüksek eşitsizlik oranları büyümeye yol açmamış ve "birçok Amerikalı'nın gelirleri azalmış veya sabit kalmıştır. ABD'de son yıllarda yaşananlar aşağı sızdırma ekonomisinin tam tersidir: Üst kesimdekilerin serveti alttakilerin *pahasına* artmıştır"(Stiglitz 2014, 49-50). Stiglitz'in ifadesiyle "ABD'deki durum basitçe şudur: Zenginler zenginleşmekte, zenginlerin en zenginleri daha da zenginleşmekte, yoksullar sayıca artmakta ve giderek daha da yoksullaşmakta ve orta sınıfın içi boşaltılmaktadır" (Stiglitz 2014: 51).

bütünlüğün altını oyacağı yönünde(dir)” (Schwab 2018: 44) –ki öngörüler de aynı yönü göstermektedir.

b) Yeni Küresel Sınıfın Ortaya Çıkışı

İkinci nokta üretim güçlerinin geçirdiği dönüşümle birlikte yeni bir küresel sınıfın ortaya çıkışı ve bu sınıfın çalışan sınıflarla ilişkisiyle ilgilidir. Yeni üretim güçlerinin ortaya çıkışı, Marksist analizin ortaya koyduğu gibi, tarihin akışını değiştiren en önemli faktörlerden biridir. İlkel komünist toplumdan modern kapitalist endüstri toplumuna kadar bütün toplumların tarihini belirleyen, üretim güçleri ve üretim ilişkileridir. İlk sanayi devrimi feodal ilişkileri yıkıp yeni bir eşitsizlik yaratarak kapitalistlerle işçi sınıfı arasındaki ikiliği gündeme getirmişti. Bu dönemde kapitalistler canlı işgücüne büyük ölçüde bağımlı oldukları için işçi sınıfının varlığına ihtiyaç duyuyordu. Son sanayi devrimi ise daha ziyade bilgi teknolojileri ile ilgili olan yeni bir *küresel sınıf* yarattı. Daha önceki devrimlerde olduğu gibi yeni bir eşitsizlik kapısını açan bu devrimle birlikte bu sınıf “üç ‘C’ üzerinde: *concepts* (kavramlar), *competence* (yetkinlik) ve *connections* (bağlantılar) üzerinde tasarruf imkânına kavuşarak bunları iktidara tahvil e(tmeyi)” becerdi (Dahrendorf 2015: 21). Kanter’den alınan bu ‘üç C modelinde’ *concepts*’in en son ve en mükemmel bilgi ve fikirlere, *competence*’in en yüksek kaliteyle iş görme yeteneğine, *connections*’in ise dünya çapında en iyi ilişkilere karşılık geldiği düşünülecek olursa, bu sınıfın küresel niteliği daha bir netleşir (Kanter 1995: 23). Kanter’e göre bu üç kaynağa sahip olan ve bunları geliştiren şehirler ve bölgeler dünya çapındaki şirketleri kendilerine çekecektir. Örneğin Boston ve San Francisco Körfezi bölgeleri bilgi, eğitim ve liderlik konusunda uzmanlaştıkları için yüksek eğitim ve entelektüel beceri gerektiren şirketleri kendine çeker. Carolina ve Wisconsin gibi bölgeler ise imalat alanındaki işlemsel yetkinlikleriyle çekicidirler. Buna karşılık ticarete uzmanlaşmış bölgeler bağlantıları ön plana çıkarır. Bu bölgeler genellikle mal ve hizmetlerin sınır aşacak şekilde hareketini kolaylaştırma imkânını sunan kavşak noktalarında bulunur; örneğin Singapur, Hong Kong ve Miami (Kanter 1995: 30-31). Küresel ölçekte büyüyebilmek için şirketlerin bu üç servete birden ihtiyaçları vardır ve bunlar inovasyon, eğitim ve işbirliğine sürekli yatırım yapmakla ve siyasi sınırların ortadan kaldırılarak küresel ağların güçlendirilmesiyle gelişir. Dolayısıyla klasik ulusal sınırlar ve bu sınırların beraberinde getirdiği kurallar ve vergiler bu yeni küresel sınıf için, tıpkı Orta Çağ’da serpilip gelişmeye çalışan tüccar ve zanaatkârların tabi oldukları yerel sınırlar gibi, arkaik engeller oluşturmaktadır. Oysa demokrasi bu küresel gelişimin tersine yerel/ulusal düzlemde uygulama alanı bulmaktadır. Böylelikle bu yeni

küresel sınıf "(d)emokrasinin geleneksel kurumlarından uzaklaşma yönünde doğal bir eğilim göstermeleri anlamında (demokrasi için tehlike teşkil etmektedir). Sadece dünya üzerinde sınırsız hareket etme olanağı dahi, demokratik ulusal politika tarafından konulmuş tüm sınırların aşılmasından doğan bütün avantajların her an teyit edilmesi demektir" (Dahrendorf 2015: 23). Ayrıca teknolojinin geldiğı aşamada, sanayi devriminin erken aşamalarındaki büyük burjuvazinin tersine bu "küresel sınıf bugünün fakirlerine ihtiyaç duym(amaktadır)" (Dahrendorf 2015: 24).

Böylelikle karşımıza iki sorun öbeğı daha çıkmaktadır. Bunlardan ilki, değindiğimiz son hususla bağlantılı olan, otomasyonun yarattığı ve yaratabileceğı sorunlar, diğeri ise demokrasinin neoliberal çağda geçirdiğı dönüşümdür. Şimdi kısaca bu iki soruna değinelim.

c) Otomasyon Sorunu

Sanayi devrimi ile birlikte makinelerin ortaya çıkışı kitlelerin işlerini kaybedecekleri korkusuna ve bu korkuyla on dokuzuncu yüzyılın başında Luddistlerin makine kırma hareketine yol açtı. Ne var ki makine kırıcıların işsizlik korkularının gerçeğe dönüştüğü yakın zamana dek görülmedi. Zira "makinelere kaptırılan her iş koluna karşılık en azından bir adet yeni iş kolu yaratıldı" (Harari 2018: 35). Ancak günümüzde teknolojinin geldiğı nokta bir eşğin aşılmış olabileceğini düşündürüyor. Yirminci yüzyılda makinelere kaptırılan fiziksel becerilere dayalı işler, zihinsel becerilere dayalı iş kolları ile telafi edildi. Ne var ki yirmi birinci yüzyılda yapay zekâ zihinsel becerilere dayalı çalışma alanlarını da insanların elinden almaya başlamış durumda ve "(f)iziksel ve zihinsel alanın dışında insanların avantajı ellerinde tutmaya devam edebileceğı üçüncü bir faaliyet alanından haberdar değiliz" (Harari 2018: 36). Bugün iş kaybı tehdidinin asıl kaynağı bilişim teknolojisinin beden-makine bütünleşmesini yaratmaya başlamış olan biyoteknoloji ile kesişmesinden doğuyor (Harari 2018: 37). Teknolojinin ulaştığı aşamada iş kaybı konusunu giderek daha acil kılan şey, insanların tek tek bilgisayarlarla ikame edilmeleri olasılığı değil, yapay zekâya dayalı işletim sistemlerinin birbirine "bağlanabilir ve güncellenebilir olmalarıdır" (Harari 2018: 37). Dolayısıyla tek tek, birbirinden bağımsız olan ve bir iş yapabilmek için belli bir eğitim süresine ihtiyaç duyan insanlar karşılarında kısa sürede güncellenen, her biri bir merkezle veya birbirleri ile bağı bütünleşik bir ağ sistemini bulmaktadırlar (Harari 2018: 37).

Gelişmeleri çalışanlar aleyhine daha da dramatik kılan noktalardan bir diğeri “öğrenen makinelerin” hayata geçmiş olmasıdır. 1997’de IBM’in satranç programı olan Deep Blue, dünya satranç şampiyonu olan Gary Kasparov’u yendiğinde bir eşik aşılmıştı. İnsan beyninin hesaplayabileceğinden daha fazla hamleyi hesaplayabilen ve o zamana kadarki insan deneyiminden ders almış olan bir program insanı alt etmişti. 2017’de ise daha da çarpıcı bir gelişme yaşandı ve Google’ın AlphaZero programı bir önceki yılın bilgisayarlar arası satranç şampiyonu olan Stockfish 8 programını yendi. Stockfish 8 programı saniyede 70 milyon hamle hesaplayabilmesinin yanı sıra o zamana kadarki tüm insan ve bilgisayar deneyiminden de yararlanıyordu. Buna karşılık AlphaZero saniyede ancak 80 bin hamle hesaplayabiliyor ve hiç satranç bilmiyordu. Bu programın sıfırdan satranç öğrenip Stockfish 8’in karşısına çıkması için 4 saat yetti. 4 saatin sonunda oynadığı yüz oyunun 28’ini kazandı, 72’sinde berabere kaldı; dolayısıyla hiç yenilmedi (Harari 2018: 45). Böylelikle bağlanabilen, güncellenebilen, en gelişmiş insan beyninden katbekat fazla hesap yapabilen ve ‘öğrenen makineler’ örneğinde buna bir de yaratıcılığı ekleyen yazılımların, robotların ve otomasyon sistemlerinin sağladığı avantajlar o kadar “çok ki münferit olarak kimi insanlar her halükârda makinelerden daha iyi iş çıkarıyor olsa bile, en azından kimi iş dallarında tüm insanların yerine bilgisayarları geçirmek mantıklı olabilir” (Harari 2018: 38).

Acaba insanların yenemeyecekleri devasa sistemlerle mücadele etmek yerine işbirliği yapmaları bir çıkış yolu sağlayabilir mi? Bazı iş kollarında bunun pekâlâ mümkün olduğunu görüyoruz. Örneğin insansız hava araçlarının ortaya çıkışıyla pilotlar işlerini kaybediyorlar ancak “bakım, onarım, uzaktan kumanda, veri analizi ve siber güvenlik alanlarında yeni iş olanakları doğ(uyor)” (Harari 2018: 43). ABD salt bu tür uçakların uçurulması için 30 kişiye, uçakların elde ettiği verilerin analiz edilmesi için 80 kişiye ihtiyaç duyuyor. Ancak bu yeni iş olanaklarının ortak paydası, hepsi yüksek derecede uzmanlık gerektireceği için vasıfsız emek kullanımını gerektiren iş kollarında çalışan insanların derdine deva olmaması gibi gözüküyor (Harari 2018: 44).¹⁰

¹⁰ “Önceki otomasyon dalgalarında insanlar genellikle düşük vasıflı bir işten diğerine geçiş yapabiliyordu... Ama 2050’de işini robotlara kaptıran bir kasiyer ya da tekstil işçisinin kanser araştırmacısı, insansız uçak operatörü ya da yarı insan, yarı yapay zekâdan oluşan bir bankacı ekibinin parçası olarak çalışmaya başlaması çok zor” (Harari 2018: 44). Bir vasıfsız işçinin Martin Eden kadar potansiyele sahip olduğunu ve bunu başardığını düşünsek bile, kısa bir süre sonra otomasyon bu kişinin olağanüstü bir beceri kazandığı bu alanı da elinden alacak ve onu yeni bir meslek öğrenmek zorunda bırakacaktır (Harari 2018:

Teknoloji yeni iş olanakları yaratma potansiyeline sahip olmakla birlikte vasıflı-vasıfsız hiçbir iş kolu uzun vadede “otomasyondan paçasını kurtaramayacak(tır)” (Harari 2018: 40). Teknolojinin geldiği noktada insan, üretim ilişkisinin bir unsuru olmaktan artık çıkmaktadır. Yakın tarihli bir araştırmada iki Oxford’lu akademisyen 702 mesleğin ortadan kalkma olasılığını araştırdılar ve ele aldıkları mesleklerden 400’ünün ortadan kalkma olasılığının % 50 veya daha fazla, % 75 veya daha büyük bir olasılıkla ortadan kalkacak mesleklerin sayısının 300, % 90 olasılıkla ortadan kalkacak mesleklerinin sayısının ise 180 olduğunu hesapladılar (Frey ve Benedict 2013). Gray’in çok daha erken tarihli eserinde işaret ettiği gibi bu, “mesleklerin toptan yokoluşudur” (Gray 1999: 103).¹¹ Bu tabloyu fazlasıyla karanlık bulan Joel Mokyr ve arkadaşları, robotların ve otomasyon sistemlerinin oynadıkları rolün hatırı sayılır bir düzeyde arttığı bir ekonomide bile çoğu işçinin yapacak yararlı birtakım işler bulabileceklerini iddia ederek bu endişeleri yerinde bulmamaktadır (Mokyr ve ark. 2015, 47). Ne var ki hemen ardından bu tür bir yeni

44). Böylelikle yeni kapitalizmde bütün işler geçici olduğu için iş kollarında örgütlenmek ve işçi haklarını güvence altına almak zorlaşacağı gibi, bununla psikolojik olarak baş etmek de zorlaşacaktır (Harari 2018: 44, 46). Bu tür bir “yaratıcı yıkım”, değişimin getirecekleri karşısında kayıtsız kalabilen rahat insanları gerektirir; oysa çoğu insan belirsizlik karşısında umarsız bir tavır takınmayı beceremez (Sennett 2002: 29). Üstelik ‘esnek uzmanlaşmayı’, ‘yeniden yapılanmayı’, ‘katmansızlaştırmayı’ ve ‘dikey ayrışmayı’ beraberinde getiren ve iş yerlerinin dış dünyanın değişken koşullarına hızla yanıt verebilmelerini sağlayarak iş verimliliğini arttıran kısa vadeye odaklı yeni çalışma koşulları kalıcı değer ve hedefleri ortadan kaldırmak suretiyle bir “karakter aşınmasına” da yol açmaktadır (Sennett 2002: bütün kitap; burada kullanılan kavramlar için bkz. 49-54).

¹¹ Ne var ki Marx’a göre aşılmayacak bir sorun değildir bu. Otomasyonun maliyetleri aşağı çekmesi, üreticiler arasındaki rekabet ve robotların ürettikleri ürünlere para harcamaması nedeniyle talebin daralması “Marx’a göre,... sonunda fiyatları maliyetleri karşılamak ... için gerekli seviyenin de altına düşürür. İşte bu, piyasa toplumunun kanatlarının İkarus’unkiler gibi eridiğini fark ettiği andır. Otomasyonun bugünkü yayılma hızıyla fiyatların şirketlerin uyum sağlayabileceğinden daha hızlı düşmesi olasılığı her zamankinden fazladır.” (Varoufakis 2019: 103). Sonrasında şöyle bir süreç işler: Otomasyon sayesinde işgücünden yapılan tasarruf, şirketler arası rekabetle birlikte fiyatları düşürür, ancak fiyatların dibe çökmesi, edileceği düşünölen kârları buharlaştırır, çünkü alım gücü çarkları döndüremeyecek kadar düşmüştür. Böylelikle piyasalarda bir iflas dalgası başlar, ekonomi çöker ve kriz başlar. Ancak bu, her şeyin sonu değildir. Hayatta kalan girişimciler arası rekabet azaldığı için fiyatları maliyetlerin üzerine çıkarmak mümkün hale gelmiştir. Ayrıca makine kullanmaktan daha ucuza geldiği için işçi çalıştırmak artık daha makuldür (Varoufakis 2019: 103-104). Üstelik insanları çalıştırmak, onlara ödenen maaş sayesinde talebin de artmasını ve bunun süreklileşmesini sağlar. Böylelikle, diyor Varoufakis, “Marx’ın en azından bir konuda haklı çıktığı görülüyor: Piyasa toplumunun teknolojik yenilikleri ele almasının tek sebebi işçileri robotlarla *değiştirmek* değil, maaşları onları robotlardan daha cazip kıldığı sürece insanları da *makineleştirmek*” (Varoufakis 2019: 105-106).

ekonomiye geçişin bazı işçiler ve endüstriler bakımından acı verici olacağını ve Endüstri Devrimi'nin ilk aşamalarında işinden/yerinden edilenler için pek az devlet desteğinin gerçekleştirildiğini belirttikten sonra bu kez işin farklı olduğunu ve devletin yeniden dağıtım politikaları çerçevesinde yiyecek, barınma, eğitim ve sağlık hizmetleri alanlarında bu kesimi desteklemesinin gerekli olabileceğini ifade etmekten de nedense kendilerini alamazlar (Mokyr ve ark. 2015: 47).

Peki, kitleler adeta Rawls'un adalet ilkelerini (Rawls 1971: 302-303) hayata geçirmeyi hedefleyen bu yeniden dağıtım politikalarını demokratik düzen içinde nasıl gerçekleştirebilirler? Böylelikle dördüncü noktaya gelmiş bulunuyoruz: Demokrasinin neoliberal çağda geçirdiği dönüşüm yeniden dağıtım politikalarının uygulanmasına elvermekte midir?

d) Demokrasiden Post-Demokrasiye

Demokrasi 19. yüzyıldan bu yana liberalizmle el ele gitti ve 20. yüzyıldaki iki rakibini, faşizm ile komünizmi yenilgiye uğratarak hâkim ideoloji konumuna yükseldi (Harari 2018: 26 vd.). Fukuyama'ya göre kişisel kabul görme mücadelesine en uygun ortamı hazırlayan liberal-kapitalist demokrasi modeli böylelikle tarihin sonunu muştulamaktaydı (Fukuyama 2006: bütün kitap). Ancak Fukuyama'nın bu erken teşhisinin ardından, Abraham Lincoln'ın Gettysburg Söylevi'nde verdiği demokrasi tanımı çerçevesinde demokrasinin ağır bir krizle karşı karşıya olduğuna ilişkin geniş bir literatür ortaya çıktı: *"government of the people, by the people, for the people, shall not perish from the earth,"* diyordu Abraham Lincoln bu meşhur söylevinde.¹² Ancak demokrasinin belkemiğini oluşturacak bu üç unsurun da günümüzde ağır bir bunalım geçirdiği liberal yazarlar tarafından bile kabul edilen bir husus haline geldi. Barışçıl bir ortak yaşamın ön koşulu olarak da kabul edilebilecek bu tanıma benzer bir üçlü ayırımdan hareketle Dahrendorf demokrasiyi şu üç "soruya mantıklı bir yanıt vererek siyasal iktidarın kullanımına meşruiyet kazandırmayı amaçlayan bir kurumlar topluluğu" olarak tanımlar (Dahrendorf 2015: 9). Bu sorular şunlardır: 1) "Halkların iradesi... nasıl eyleme dökülebilir, yani gerçekleştirilebilir?", 2) Siyasi iktidarı elinde bulunduranlar nasıl denetlenebilir?, 3) Halk karar alma süreçlerinde sesini nasıl duyurabilir? (Dahrendorf 2015: 9, 10, 17). Demokrasinin neoliberalizmin hegemonya kurmasıyla birlikte artık yeni bir oluşum mahiyetini kazandığı için "post" önekiyle tanımlanması gerektiğini savunan post-demokrasi tezleri sahipleri (ve Dahrendorf)

¹² (https://rnc.library.cornell.edu/gettysburg/good_cause/transcript.htm, erişim tarihi: 21.11.2019).

mevcut demokratik kurumsal mekanizmanın bu sorulara yanıt verme kapasitesine artık sahip olmadığını ileri sürmekte (Dahrendorf 2015: 17,19). Post-demokrasi tezlerinden en ılımlısını savunan Crouch ile başlayalım. Crouch, postdemokratik gelişim sürecinin dört temel özelliği üzerinde durur: İlkin, demokratik kurum ve usuller biçimsel anlamda varlıklarını sürdürseler de, karar alım süreçleri açısından bakıldığında önemlerini fiilen yitirmişlerdir (Crouch 2016: 29 vd.). İkinci olarak, parti politikaları ve partiler arasında daha çok oy toplamaya yönelik mücadele, daha sonra hükümet politikasını belirleyecek olan içerikten bağımsız hale gelmiş durumdadır. Bu da partileri programdan yoksun ve tek hedefi daha çok oy toplamakla sınırlı aygıtlar düzeyine indirgemştir. Partiler toplumsal çıkarları temsil etmekten ziyade kamuoyunu yönlendirmekle ilgilidirler (Crouch 2016: 69-75). Üçüncüsü, hükümetlerin izleyecekleri politikalar geniş halk kesimlerinin değil, büyük şirketlerin çıkarları doğrultusunda şekillendirilir. Bu politikalar ortak yarara değil, dar bir kesimin çıkarına katkıda bulunmaya yöneliktir. Hükümetlerin politikaları halka ancak dolaylı bir biçimde, aslan payını büyük şirketlerin kaptığı ekonomiyi geliştirerek yarar sağlayabilir (Crouch 2016: 47-54). Dördüncüsü, kitle iletişim araçları, haberlerin metalaşmasıyla, halkın çıkarları ile hükümet politikaları arasında aracılık rolü oynamaktan çok, kendi değirmenine su taşıyan ticari kuruluşlar kimliğine bürünmektedir (Crouch 2016: 50). Ayrıca "kitleler dolaşım sağlamak için gerekli olan teknolojiler son derece pahalı [olduğu için] yalnızca büyük şirketler bunları satın alabilecek durumdadır" (Crouch 2016: 52). Bütün bunlar halkın geniş kesimlerinin 20. yüzyılda elde ettiği kazanımların buharlaştığına işaret etmektedir. Sosyal hakların öznesi olan *yurttaş* yerini maddi gücü oranında hak sahibi olan *paydaş*a bırakmakta, Keynesçi talep idaresine dayanan planlamacı devletin küçültülerek piyasalardan uzak durması savunulmakta, politika ortak yararın üzerinde arandığı bir platform olmaktan ziyade, bir yönetim tekniğine dönüşmekte, ortak yararın kamusal müzakereler yoluyla aranışı sırasında ortaya çıkması gereken kamuoyu bu aranıştan önce yaratılmakta (Wolin 2008: 59-60; Crouch, 2016: 28), "halkın tezahür alanı" ortadan kalkmaktadır (Rancière 1999: 99-100). Maus, benzer bir çıkış noktasından hareketle yalnızca siyasetin değil, bütün bir hukuk sisteminin de "yeniden feodalleştığıne" işaret etmektedir (Maus 2011: 37; aynı yönde Crouch 2016: 38-39). Feodal dünya ise bütün iktidarın ve hukuk sisteminin birtakım soyluların elinde toplanması ve halkın siyasi ve hukuki açıdan kendi kaderini belirleme hakkından yoksun kalmasına yol açacak şekilde açık alana hapsedilmesinden başka bir şey değildi. İmtiyazlı bir sınıfın (soyluların) tâbi olunacak normatif düzeni belirlediği ve imtiyazları gerektirdiği ölçüde bu düzen üzerinde değişiklik yapabildiği bir siyasal

yapılanmaydı bu. Ancak Carlo M. Cipolla'nın *Neşeli Öyküler*'de tasvir ettiği bir sınıf (burjuvazi) bilimsel ve teknolojik gelişimlerin de desteğiyle üretim gücünde büyük bir atılım yaparak yeni bir siyasal yapılanmayı, modern devleti, gerçekleştirdi (Cipolla 2008). Bu kesim Fransız Devrimi'yle birlikte özgürlük kavramının da bayraktarlığını yaparak geniş kitleleri arkasına alıyordu. Marx'a göre insanlık tarihinin itici gücünü oluşturan üretim gücündeki gelişimin öncüsü olan yeni küresel sınıf yine özgürlük kavramını şiar edinerek benzer bir atılım yapma peşinde gibi gözükmektedir.

e) Neoliberal Özgürlük Vaadi Neye Yol Açtı?

Böylelikle son noktaya gelmiş bulunuyoruz: Bu yeni özgürlük vaadi ne ölçüde gerçekleştirilmiştir? Neoliberalizmin savunucuları, benimsedikleri birtakım temel ilkeler doğrultusunda serbest piyasanın doğal bir evrim sonucu planlamaya dayanan bir ekonomik/siyasal sistem karşısında üstünlük kazandığını iddia ederler. Bu temel ilkeler özetle şöyledir: 1) Kıt kaynakların tahsisi konusunda en etkili mekanizma serbest piyasaya duyulan güvendir. 2) Serbest ticarete ve sermayenin özgürce akışına dayanan küresel bir piyasayı gerçekleştirmemiz ve buna inanç duymamız gerekir. 3) Devlet müdahaleci olmamalıdır; ona düşen, jandarma devlet rolünü oynamaktan ibarettir. 4) Piyasa mekanizması söz konusu olduğunda devlet, onu ikame eden bir sistemi tesis etmekten kaçınmalı, yalnızca serbest piyasanın içinde kolayca hareket edebileceği ortamı oluşturmalı ve bu mekanizmanın muhafızı olmalıdır. 5) Refah devleti kapsamında yapılan sosyal yardımlar kaldırılmalı, sosyal adalet ilkeleri piyasa ekonomisinin buyruklarına tabi kılınmalıdır. 6) Rekabet gücünü arttırmak için işgücü piyasasının esnek olması sağlanmalıdır. 7) Kamusal malların tedarikinde en etkili mekanizma serbest piyasa mekanizmasıdır. 8) Bütün bunlar bireysel özgürlüğün temel koşuludur; bunlara yönelik müdahale bireysel özgürlüğe yönelik bir müdahaledir, bu nedenle bireysel özgürlük savunulmalı ve bundan yana tavır konmalıdır (Hay 2017: 97). *Tarihin Sonu* tezlerine can veren bu ilkeler liberal yazarlara göre 19. Yüzyıl İngilteresi'nde doğarak dünyaya yayılan ve doğal bir evrim sonucu hükmünü icra eden ilkelerdir. Oysa Gray'e bakılırsa serbest piyasalar "bir Anglo-Sakson özgüllüğüydü" (Gray 2000: 24); kendi kendini düzenleyen bir sistem olmak şöyle dursun, on dokuzuncu yüzyılın İngilteresi'nde bireyci mülkiyet ve ekonomik yaşam koşulları altında "yapılandırılmıştı" (Gray 2000: 24, 26). Dolayısıyla serbest piyasalar hiçbir zaman liberal ideologların iddia ettikleri gibi, devletin müdahalesinden bağımsız olmak anlamında serbest olmadığı gibi, "toplumsal evrimin bir armağanı [da] değildir" (Gray 1999: 29). "*Laissez-faire*'in merkezi olarak planlanması gerekir... Serbest

piyasa, toplumsal mühendisliğin ve yılmaz siyasal iradenin bir son ürünüdür. [Örneğin] (o)ndokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde serbest piyasaların gerçekleştirilmesi, işleyen demokratik kurumların bulunmayışı sayesinde ve böyle kaldığı sürece mümkün olabilmişti(r)" (Gray 1999: 29). Böylelikle serbest piyasalarla demokrasi arasında ters orantılı bir ilişki kurmak mümkündür. Serbest piyasalar ancak demokratik tartışmadan yalıtılabildikleri oranda gerçekleştirilebilir, "(t)oplumsal maliyetleri hiçbir demokraside uzun süre meşrulaştırılamayacak kadar ağır" olduğu için demokrasi ile serbest piyasa müttefik değil, gerçekte rakiptir (Gray 1999: 29-30). Serbest piyasa kurumlarının işlerlik kazanması ancak "devlet iktidarının sistemli, kapsamlı ve uzun vadeli kullanımının bir sonucu olarak ortaya çık(abilir)" (Gray 1999: 63). 'Zor' her zaman işin bir parçası olmuştur ve neoliberal ütopyayı sürdürmenin "tek yolu güç, şiddet ve otoritarizmdir" (Harvey 2015: 45). "Neoliberal ütopyacılık, Polanyi'ye göre, otoritarizmle, hatta düpedüz faşizmle hüsrana uğramaya mahkûmdur" (Harvey 2015: 45). Böylelikle kötü özgürlüklerin ("insanın insanı sömürme özgürlüğü, topluma aynı ölçüde hizmet sunmadan ölçsüz kazanç elde etme özgürlüğü, teknolojik yeniliklerin kamu yararına kullanılmasını engelleme özgürlüğü, şahsi avantajlar için gizlice tasarlanan kamusal felaketlerden kâr etme özgürlüğü") bir yan ürünü olarak ortaya çıkmış olan iyi özgürlükler ("vicdan özgürlüğü, ifade özgürlüğü, toplanma özgürlüğü, dernek kurma özgürlüğü") yitirilir ve geriye yalnızca kötü özgürlükler kalır (Harvey 2015: 44-45). Liberal (veya neoliberal) demokrasi Polanyi'ye bakılırsa bizi kötü özgürlüklerle baş başa bırakmaya mahkûmdur.

Özetlersek, *Büyük Dönüşüm'* den 75 yıl sonra geldiğimiz noktada demokrasi adeta zinciri atmış bir bisikleti sürmeye çalışmaya benzemektedir. Çarkı döndürecek mekanizmalar tamamen iflas etmiş durumdadırlar; kitlelerin seslerini bir parça da olsa duyurabildikleri bir sistem olarak batı demokrasisi içi boşaltılarak rafa kaldırılalı epey oluyor (Mair 2013). Devletin kumandası neoliberal siyaset gündemini izleyen çok küçük bir azınlığın elinde ve bu kesim krizden çıkmak amacıyla, kitlelerle *New Deal* zamanında olduğu gibi yeni bir sözleşme yaparak daha adil bir bölüşümü sağlamaya ve talebi artırmaya şimdilik gerek görmüyor. Sieyès'in zamanındaki *Üçüncü Zümre'*ye benzer şekilde, günümüzde kitleler siyasette seslerini duyuramamakta, ancak o zamandan farklı olarak üretim ilişkisindeki rollerini de giderek yitirmekteler. Kitlelerin işlevlerinin robotlar, yazılımlar, yapay zekâ, otomasyon sistemleri ve jet kasalar tarafından üstlenildiği yeni düzen neoliberal ütopyayı ete kemiğe büründürmekle birlikte bu, geniş kitleler açısından daha ziyade bir distopyaya benziyor. Emeklerini satarak

geçimlerini sağlama olanağı giderek daha dar bir kesimle sınırlandırıldığı için kitleler “çıplak hayatlarıyla” baş başa kalmak üzere denklemin dışına çıkmaktalar. Gündelik hayatı bir “kamp” hayatına dönüştüren istisnai durum olağanlaşmakta ve devlet düzeni içinde doğumla birlikte hak sahibi olduğu varsayılan yurttaş, bu düzenden ayrılarak “çıplak bir hayat” sürmek zorunda bırakılmakta (Agamben 2002: 184-185). *Doppelstaat*'a (ikili devlete) düşen rol bu noktada açığa çıkıyor: Denklemin dışına çıkmış olan kitlenin belirli bir perspektif çerçevesinde hizada tutulması. Bu devlet bir yandan paydaşlar arası mübadeleyi (hukuk güvenliğini) norm devleti aracılığıyla sağlarken, öte yandan imtiyaz devletinin keyfi tedbirleri vasıtasıyla kitleleri dar bir kesimin perspektifine göre durmaları gereken yere oturtuyor. Neoliberal düzenin 1970'lerin ortalarından itibaren gelişme kaydettiği düşünülecek olursa 'ikili devletin' de uzun bir geçmişe sahip olduğu düşünülebilir. Ne kadar uzun bir geleceğe sahip olacağını öngörmek mümkün olmasa da ikili devlet yapısının, bir yandan paydaşlar arası hukuk güvenliğini sağlayacak bir düzen (*Ordnung*) tesis ederken, öte yandan bu düzene ait olmayanlar için sürekli bir istisnai durum yaratarak onları bu düzen dışında bir yere yerleştirmek (*Ortung*) için yararlı olduğunu iddia etmek mümkün gözüküyor.

Mimariden ödünç aldığım bir kaç kavramla başlamıştım; yine mimariden bir benzetmeyle bitireyim. Liberal düzen, merkezî planlamanın ürünü olarak ortaya çıkan ve zorla dayatılan bir düzen olması itibarıyla panoptikona benzer, iddiasıyla yola çıkmıştım. Bu yapıda her unsur merkezde duran gözün perspektifine göre mekâna yerleştirilmiştir. Buradan yola çıkarak demokrasinin, sonuçta ortaya çıkacak olan yapının, bakan her gözün perspektifinin dikkate alınarak şekillendirilmesini gerektirdiği söylenebilir. Eşit yurttaşlar arası “karşılıklılığın” dikkate alınması ve demokratik kurumsal yapıların buna göre şekillendirilmesi gerektiğini ileri süren müzakereci demokrasi savunucularının iddia ettikleri şey de budur. Kitlelerin gözünde meşrulaştırılmadığı/temize çıkarılmadığı sürece “hiçbir değerler seti ya da hiçbir münferit perspektif kendi içinde doğru ve geçerli olduğunu iddia edemez” (Held 2006: 233). Bu perspektif çokluğunun dikkate alınması sonucu oluşacak yapı muhtemelen panoptikon benzeri mükemmel bir simetriye sahip bir yapı olmayacaktır. Her bireye içinde bulunduğu yapıyı şekillendirme gücü vererek onu yeniden özne kılacak olan demokrasi, Müller'in Avrupa Birliği için yaptığı benzetmeyle, “daha ziyade bir Frank Gehry ya da Daniel Libeskind yapısına benzer” (Müller 2012: 135). Her bireyin yaptığı katkıyla farklı bir yönde biçimlendirdiği asimetrik ve adeta kaotik bir yapıdır sonunda ortaya çıkan. Her ne kadar Frank Gehry, kendi kaotik yapılarına rağmen “mimarî

yaratım söz konusu olduğunda Çık bir diktatörlüğü demokrasiye tercih ettiğini" söylese de.¹³

¹³ <https://inhabitat.com/frank-gehry-says-he-prefers-a-fashionable-dictator-to-democracy-when-it-comes-to-creating-architecture/national-building-museum-3/> (Erişim tarihi: 14.04.2019)

KAYNAKÇA

- Abramson, Jeffrey (2012), *Minerva'nın Baykuşu*, çev. İbrahim Yıldız, Dipnot Yay., İstanbul.
- Agamben, Giorgio (2002), *Homo Sacer. Die Souveräne Macht und das Nackte Leben*, Edition Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Alvaredo, Facundo, Lucas Chancel, Thomas Piketty, Emmanuel Saez, Gabriel Zucman (2019), *Dünya Eşitsizlik Raporu 2018*, çev. Hande Koçak Cimitoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Azzola, Axel (1989), "Die rechtliche Ausschaltung der Juden aus dem öffentlichen Leben im Jahre 1933. Ein Beitrag zur Vorgeschichte eines Genozids," *Recht und Justiz im "Dritten Reich"*, der. Ralf Dreier ve Wolfgang Sellert, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Berger, John (2016), *Görme Biçimleri*, çev. Yurdanur Salman, Metis Yay. İstanbul.
- Bracher, Karl-Dietrich (1964), *Deutschland Zwischen Demokratie und Diktatur*, Scherz, Bern.
- Brown, Wendy (2018), *Halkın Çözülüşü, Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, çev. Barış Engin Aksoy, Metis Yay., İstanbul.
- Brünneck, Alexander von (2001), *Vorwort des Herausgebers zur 2. Auflage*, Ernst Fraenkel, *Der Doppelstaat* içinde, Europäische Verlaganstalt, Hamburg, s. 9-19.
- Brünneck, Alexander von (2011), *Vorwort des Herausgebers*, Ernst Fraenkel, *Deutschland und die Westlichen Demokratien* içinde, Nomos, Baden-Baden.
- Cipolla, Carlo M. (2008), *Neşeli Öyküler*, çev. Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- Crouch, Colin (2011), *The Strange Non-Death of Neoliberalism*, Polity.
- Crouch, Colin (2016), *Post-Demokrasi*, çev. A. Emre Zeybekoğlu, Dost Yay., Ankara.
- Dahrendorf, Ralf (2015), *Demokrasinin Bunalımları*, çev. A. Emre Zeybekoğlu, İthaki Yay., İstanbul.
- Eğilmez, Mahfi (2008), *Küresel Finans Krizi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Foucault, Michel (2005), *Büyük Kapatılma*, çev. Işık Ergüden ve Ferda Keskin, Ayrıntı Yay. İstanbul.

- Fraenkel, Ernst (2001), *Der Doppelstaat*, Europaische Verlagsanstalt, Hamburg.
- Fraenkel, Ernst (2011), *Deutschland und die Westlichen Demokratien*, Nomos, Baden-Baden.
- Frey, Carl Benedict ve Michael A. Osbourne (2013), "The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation?" https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/The_Future_of_Employment.pdf, (Erişim tarihi: 20 Eylül 2019).
- Fukuyama, Francis (2006), *The End of History and the Last Man*, Free Press, New York.
- Ginsborg, Paul (2008), *Wie Demokratie Leben*, Verlag Klaus Wagenbach, Berlin.
- Gray, John (1999), *Sahte Őafak*, ev. Gl ağalı Gven, Om Yay. , İstanbul.
- Harari, Yuval Noah (2018), *21. Yzyıl İin 21 Ders*, ev. Selin Siral, Kolektif Kitap, İstanbul.
- Harvey, David (2015), *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, ev. Aylin Onacak, Sel Yay., İstanbul.
- Hay, Colin (2017), *Why We Hate Politics*, Polity Press, Cambridge.
- Hayes, Peter (2009), Introduction, Franz L. Neumann, *Behemoth, The Structure and Practice of National Socialism 1933-1944* içinde, Ivan R. Dee, Chicago.
- Held, David (2006), *Models of Democracy*, Stanford University Press, Kaliforniya.
- Jameson, Fredric (2011), *Siyasal Bilindişi*, ev. Yavuz Alogan ve Mesut Varlık, Ayrıntı Yay., İstanbul.
- Kanter, Rosabeth Moss (1995), *World Class, Thriving Locally in the Global Economy*, Simon & Schuster, New York.
- Kelly, Duncan (2003), *The State of the Political, Conceptions of Politics and the State in the Thought of Max Weber, Carl Schmitt and Franz Neumann*, Oxford University Press.
- Keskin, Ferda (2005), "Büyük Kapatılma", Michel Foucault, *Büyük Kapatılma* içinde, s. 11-20.
- Kumar, Krishan (2005), *topyacılık*, ev. Ali Somel, İmge Yay., Ankara.

- Mair, Peter (2013), *Ruling the Void*, Verso, Londra.
- Maus, Ingeborg (2011), *Über Volkssouveränität*, Suhrkamp Verlag, Berlin.
- McLellan, David (2012), *İdeoloji*, çev. Barış Yıldırım, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- Mokyr Joel, Chris Vickers ve Nicolas L. Ziebarth (2015), "The History of Technological Anxiety and the Future of Economic Growth: Is This Time Different?", *Journal of Economic Perspectives* Vol. 29, No. 3, ss. 31-50.
- Monk, Iain Hampsher (1999), *Modern Political Thought, Major Political Thinkers from Hobbes to Marx*, Blackwell, Oxford.
- Müller, Jan-Werner (2012), *Anayasal Yurtseverlik*, çev. A. Emre Zeybekoğlu, Dost Yay., Ankara.
- Neumann, Franz L. (2009), *Behemoth, The Structure and Practice of National Socialism 1933-1944*, Ivan R. Dee, Chicago.
- Piketty, Thomas (2014), *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*, çev. Hande Koçak, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Rancière, Jacques (1999), *Disagreement*, çev. Julie Rose, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Rawls, John (1971), *A Theory of Justice*, Oxford University Press, Londra.
- Scheuerman, William (2000), "Social Democracy and the Rule of Law: The Legacy of Ernst Fraenkel," *From Liberal Democracy to Fascism* içinde, der. Peter C. Caldwell ve William Scheuerman, Humanities Press, Boston, s. 74-106.
- Schmitt, Carl (1995), *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes*, Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg.
- Schmitt, Carl (2003), "Hobbes ve Descartes'ta Bir Mekanizma Olarak Devlet", çev. A. Emre Zeybekoğlu, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni, Prof. Dr. Gülören Tekinalp'e Armağan, Yıl 23, Sayı 1-2, 2003, ss. 969-980.
- Schmitt, Carl (2017), *Parlamentar Demokrasinin Krizi*, çev. A. Emre Zeybekoğlu, Dost Yay., Ankara.
- Schröder, Rainer (1988), "Der Zivilrechtliche Alltag des Volksgenossen. Beispiele aus der Praxis des Oberlandesgerichts Cell im Dritten Reich," *Justizalltag*

im Dritten Reich, der. Bernhard Diestelkamp ve Michael Stolleis, Fischer, Frankfurt am Main, s. 39-63.

Schule, Frank (2009), "Fraenkel und die Aneignung der Naturrechtslehre," (*Doppel-)Staat und Gruppeninteressen. Pluralismus-Parlamentarismus-Schmitt-Kritik bei Ernst Fraenkel*, der. Robert Chr. van Ooyen ve Martin H. W. Möllers, Nomos, Baden-Baden, s. 113-141.

Schwab, Klaus ve Nicholas Davis (2019), *Dördüncü Sanayi Devrimini Şekillendirmek*, çev. Nadir Özata, Optimist Yay., İstanbul

Sennett, Richard (2002), *Karakter Aşınması, Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*, çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yay., İstanbul.

Skinner, Quentin (1990), "Sir Thomas More's Utopia and the Language of Renaissance Humanism", *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe* içinde, der. Anthony Pagden, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 123-58.

Springborg, Patricia (1995), "Hobbes's Biblical Beasts: Leviathan and Behemoth", *Political Theory*, Vol. 23 No. 2, ss. 353-375.

Stiglitz, Joseph E. (2012), *Eşitsizliğin Bedeli, Bugünün Bölünmüş Toplumunu Geleceğimizi Nasıl Tehlikeye Atıyor?*, çev. Ozan İşler, İletişim Yay., İstanbul.

Storer, Colin (2015), *Weimar Cumhuriyeti'nin Kısa Tarihi*, çev. Sedef Özge, İletişim Yay., İstanbul.

Tribe, Keith (1995), *Strategies of Economic Order*, Cambridge University Press, Cambridge.

Varoufakis, Yanis (2019), *Kızımın Ekonomi Sohbetleri, Kapitalizmin Kısa Tarihi*, çev. Sinan Arslaner, Epsilon Yay., İstanbul.

Wolf, Eric R. (2019), *Avrupa ve Tarihsiz Halklar*, çev. Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.

Wolin, Sheldon S. (2008), *Democracy Inc., Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*, Princeton University Press, Princeton.